

ԱՆՁՈՒԳԱԿԱՆ ԶՈՅԳԸ

ԺԸ. դարը ներքին երկպառակությունն եւ բարոյական անկման շրջանն է մեր մէջ: Աւելի անցնելով այդ դարու յիշատակարանները, մարդ կը զարմանայ թէ ինչ հրաշք էր որ պահեց Հայոց եկեղեցին:

Մէկ կողմէն բռնակալներու կեղեքումները, միւս կողմէն Հռովմէական եկեղեցւոյ սադրանքը, ու այս բոլորը իր անպատկառութեամբ գերազանցող կարգ մը վեղարաւոր փառամոլներու շահատակութիւնները, պիտի ստեղծէին մեր ԺԷ. դարու ամօթն ու ողբերգութիւնը, որու նման ունեցած չէ գուցէ մեր եկեղեցին նոյնիսկ Լէնկթիմուրներու օրերուն:

Կ. Պոլսոյ մէջ պատրիարքներու փառքի եւ իշխանութեան համար մղած մրցակցութիւնն ու ոճիրները, երուսաղէմի մէջ Ս. Յակոբի եւ Հայոց Ս. Տեղեաց իրաւունքներու կորզումը Յոյներու կողմէն, եւ կրօնական մոլեռանդութիւնէն ծնած քաղաքական մատնութիւնները, որոնց յաճախ կը դիմէին պայքարող կողմերը, իրական աղէտներ կը ստեղծէին երկուստեք, որոնց դատը էին դարձեր Կ. Պոլիս, Երուսաղէմ, եւ մասամբ Պարսկաստան:

ԺԸ. դարը սակայն մեր ժողովուրդի կեանքին վրայ կը բանար նոր պատուհաններ, որոնք աւելի քան երեք միւիթարական էին: Այդ օրերուն Միւիթար Սեբաստացին հերոսական ջանքերով գրական գաղթականութեան մը հիմը կը փորձէր հաստատել: Իսրայէլ Օրին, Պարսկաստանի մէջ, ազատական շարժման մը նախնադասքը կ'ընէր, դժուար բայց վճռական ճիգերով:

ԺԸ. դարու առաջին քառորդին, այս տխուր ժամանակաշրջանին, ինչպէս յիշատակեցինք, Բաղէշի դպրոցը կուգար իր դերը կատարելու, տալով շարք մը պարտաճանաչ առաջնորդներ, սկզբնաւորելով կրթական գեղեցիկ շարժում մը Ամրտուլուի վանքին մէջ: ԺԷ. դարուն Բարսեղ վարդապետի համբերատար ջանքերու շնորհիւ, կարելի եղաւ նորէն հասկնալի դարձնել հին հայկական թարգմանութիւնները յունական փիլիսոփայութիւնէն, քերականութիւն, տրամաբանութիւն, մէկ խօսքով այն ամէնը ինչ որ մեր հոգեւոր գրականութեան մէջ «արտաքին գիտութիւններ» կը կոչուին:

Վարդան վարդապետի արժանաւոր աշակերտներ եւ յաջորդներ եղան Դրիգոր եւ Յովհաննէս վարդապետները: Երկուքն ալ հանճարեղ եւ գործունեայ եւ բարեկարգական միտքերով տոգորուած, նախանձ գրգռելու չափ ժամանակի հացկատակ եւ յետադիմական հոգեւորականներու:

Դժբախտաբար մաքուր ձեռքբէր բարիբուած մտքի եւ հոգիի այս գործը, Վարդան վարդապետի մահէն վերջ կարելի չըլլար շարունակել, վանքի ներքին երկպառակութեան պատճառաւ, այնքան որ Յովհաննէս եւ Դրիգոր վարդապետները անհուն մորմորումով կը լքեն Ամրտուլուի «բարձրահամբաւ եւ մեծ համալսարանը», ուրիշ տեղ գտնելու իրենց համար ասպնջական բոյն եւ գործելու վայր: Երկուքն ալ, որոնք յետոյ ժամանակի եկեղեցական եւ ընկերային կեանքին անզուգական զոյգը պիտի ըլլային, մտքի եւ սրտի ընտիր պաշարով օժտուած էին, եւ իրենց ասպարէզին յաջող կերպով պատրաստուած:

Արցունքով բաժնուելէ վերջ Ամրտուլուէն, հոգեկցորդ այս զոյգ վարդապետները եկան Մշոյ Ս. Կարապետ եւ միաբանեցան անոր: Հակառակ վանքի նեղ կացութեան, անոնք նախ իրենց շունչով, ապա ի գործ դրած ջանքերով տակաւ պայծառացուցին հնադարեան այդ սրբավայրը: Իսկ երբ երկրաշարժէն վտանգուեցաւ վանքը, անոնք

առանց դոյզն յուսահատութեան իրարու խառնեցին իրենց ուժերը, վերաշինելու տաճարը եւ բարեզարդելու սրբավայրը իր բոլոր մասերուն վրայ :

Այս նպատակով Յովհաննէս վարդապետ, մականունեալն Կոլոտ, Դրիգոր վարդապետի կարգադրութեամբ, որ վանահայր եղած էր Ս. Կարապետի, Կ. Պոլիս կը մեկնի իրր վանքի նուիրակ, մայրաքաղաքի հայութեան օժանդակութիւնը խնդրելու Հաստատութեան ի նպաստ : Կ. Պոլսոյ եկեղեցական միջավայրը այս շրջանին աւելի քան տըխուր էր, մարդու եւ մանաւանդ պարտաճանաչ ու մաքուր եկեղեցականի սովը ամէնուրեք զգալի էր : Կոլոտ շուտով իր վրայ կեդրոնացուց բոլոր ուշադրութիւնները, իրեւ քաջ բեմբասաց, եւ անկեղծ ու կարող գործիչ :

Կ. Պոլսոյ բարեմիտ ազգայինները Սահակ պատրիարքի գլխաւորութեամբ խընդրեցին Կոլոտէն որ ստանձնէ Երուսաղէմի վանքին աթոռակալութիւնը, փրկելու համար այդ ազգային Հաստատութիւնը նախ իր կեղեքիչներէն, յետոյ պարտքերէն եւ կորսներէն : Կոլոտ ստանձնեց գերմարդկային աշխատանք պահանջող այդ գործը, եւ պատուով կրցաւ գայն յաջողութեան ճամբու մէջ դնել : Իր վերադարձին՝ Պոլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ, եւ իր նախատեսութեան ու ծրագրին համաձայն Երուսաղէմի պատրիարք ընտրել տուաւ իր հոգեկցորդը՝ Դրիգոր վարդապետ, բաժնիկով նոյն ատեն Երուսաղէմի Աթոռը Պոլսոյ պատրիարքներու չարաշահութիւններէն :

Դրիգոր վրդ. յանկարծակիի եկած, նախ դժուարացաւ ընդունելու, սակայն տեղի տուաւ Կոլոտի եւ ուրիշներու թախանձանքին եւ ճամբայ ելաւ դէպի Պոլիս, եւ խանդավառ ընդունելութեամբ մտաւ մայրաքաղաք՝ 1717 Օգոստոս 18, Վերափոխման տօնին օրը :

Կոլոտ՝ սիրով եւ արցունքով ողջագութեց «զիւր հայր մեծ վարդապետն Դրիգորիս», հանդիսաւոր ու սրտագրաւ արտայայտութեամբ մը .

«Ո՞վ Սուրբ Տեղեացն պսակադիր,

Խոնարհեցաւ եւ եկիր .

Երեսս հող եւ մոխիր

Ճանապարհիդ որ՝ եկիր» :

Օ Ր Ո Ւ Ս Ն Մ Ա Ր Դ Ը

Եթէ հարկ ըլլար, պատմագրական հին մեթոտի մը հետեւելով, մեր պատմութեան մէջ մի շրջանը ներկայացնել միակ մարդու մը դէմքովն ու անունովը, Երուսաղէմի Աթոռին ԺԼ. դարու կեանքն ու պատմութիւնը պէտք է տիտղոսել եւ կնքել անունովը անոր, որ այս Աթոռի եւ բովանդակ ազգի երախտագիտութեան առջեւ կոչուեցաւ ՇԴԹԱՅԱԿԻՐ :

Իր մահուան այս երկհարիւրամեակին առիթով, երբ քաղաքական դժբախտ բերումով Ս. Աթոռը նորէն կը գտնուի տնտեսական ծանր կացութեան մը առջեւ, իր յիշատակին բովանդակ իրաւունքը եւ Ս. Աթոռոյ զինուորեալ Միաբանութեան խղճմտանքին անբովանդակելի պարտականութիւնն է սրտագին զգացումով անդրադառնալ կեանքին ու խորհուրդին անոր՝ որուն անձն ու գործն ամբողջ, զմայելի նուիրումն եղան այս Աթոռին անոր շահուն եւ ճակատագրին :

Մեծ մարդեր անձնաւորեալ արտայայտութիւնն են իրենց ցեղին եւ ժամանակի ոգիին. անոնց կեանքի պատմութիւնը պէտք է որոնել ո՛չ թէ հոյլ մը թուականներու եւ ծանօթութիւններու մէջ, որով կը հիւսուի կեանք մը, այլ լուսաբանութեան մէջ այն ձգտումներուն եւ շարժառիթներուն, որոնք կը ընդդռնեն անոնց ապրած միջավայրը եւ անոնց գործին մեծութիւնը : Շղթայակիր Հայ Երուսաղէմի մասնաւորաբար, եւ Հայ Եկեղեցւոյ ընդհանրօրէն, խղճմտանքը արձանացնող ամենէն առաքինի մարդը եղաւ իր ժամանակին, ԺԼ. դարու առաջին քառորդը սրբութեամբ ու քաղցրութեամբ օծող :

Որքա՛ն ճիշդ է Քարլայի այն մտածումը թէ պատմութիւնը ուրիշ բան չէ, բայց

կեանքը մեծ մարդոց : Մարդկային ունէլ մէկ սխրագործութեան առջեւ երբ կենանք, անկէա ըլլայ պատկեր, շէնք, կամ մարդկային հոգիի եւ մտքի կառոյց եւ շինութիւն, անոր ետեւը կը կենայ անձ մը : Մեր այս գեղեցիկ տիեզերքին ետեւ անգամ կայ անձնաւորեալ ոյժք՝ զոր մենք Աստուած կը կոչենք : Ս. Դիրքը գեղեցկօրէն կ'ըզրաքանէ այս մտածումը թէ «Մարդ է որ գործէ գերկիր» :

Եթէ նկատի ունենանք պատմութիւնը թափօրապետող մեծ մարդոց ցանկը, պիտի տեսնենք որ ասոնք գլխաւոր երեք դասակարգութեան ներքեւ կարելի է խմբել, հերոսներ, ուսուցիչներ եւ սուրբեր : Առաջին դասակարգին պատկանողները հզօր անհատականութիւններ են, Աննիբալ, Կեսար, Նաբոլէոն, ասոնք Աստուծոյ ուժին ազդեցութիւնը կը կրեն իրենց վրայ, եւ կը բարացուցնեն գործը : Ուսուցիչներ՝ գաղափարի ուժ ունեցողներ են, անոնք կոչուին Պլատոն, Արիստոտէլ, Պէյքն կամ Քանդ, Աստուծոյ գիտութեան հնձորներ են, խորհրդանշելով միտքը, ճշմարտութիւնը : Իսկ սուրբերը մարդեր են, որոնք աւելի մօտ են Աստուծոյ, որոնք աւելի մեծ չափով իրենց մէջ կը կրեն զԱստուած, անոնք միջնորդներ են մարդուն եւ Աստուծոյ միջեւ, շղթան՝ որուն օղակներով մարդը կ'առնջուի Դերագոյնին : Սուրբերը հետեւաբար մարդեր են, որոնց ուժը կուգայ իրենց սրբութենէն, որ մասնաւոր տեսակ մըն է ուժի, ու կրնանք ըսել մեծագոյն ուժը :

Մեր մտածումին մէջ, աւանդաբար շինուած սուրբը մեղմ, բարի եւ անուշիկ մարդն է : Ասկայն արտաքին այս պատկերին ետեւ պարփակուած կը մնայ անոնց խիզախ ոգին : Եթէ պէտք ըլլայ սրբութեան հոմանիշ բառեր որոնել, կրնանք գայն փոխարինել Բաշուրիւն, Նուիրում եւ զատուած որակումներով : Մարդիկ որոնք զատուած են ոչ թէ ընկերութենէն, այլ աշխարհի չարութենէն, չարութեան ոգիէն, եւ կը հետապնդեն այն՝ ինչ որ կայ դարերու ետեւը, այսինքն մարդկութեան ապագան :

Շղթայակիր իր անձին վրայ կը կեդրոնացնէ առաջին եւ վերջին գոյգ յատկանիշները, անկէա հերոս մըն է իբրեւ գործիչ ու սուրբ մը՝ գործը ձեռնելու կերպին մէջ : Իրապէս սուրբերու յատուկ է մեծ բարեկարգութիւններ իրագործող ոգին, չարութեան եւ քանդումի դէմ խիզախելու եւ զինուելու ոգին : Համայնքներու եւ մարդերու շինութեան գործը կը կարօտի բարոյական մեծ ուժերու :

Կեանքի մէջ եթէ կան քանդող մարդեր, կան անտարակոյս նաեւ շինող հոգիներ : Մարդեր՝ որոնք արեւու ճառագայթի պէս կեանք կուտան իրենց հպած ամէն բանի : Մարդեր՝ որոնք կ'առաջնորդեն իրենց նմանները լաւագոյն եւ բարձրագոյն վիճակներու եւ ճշմարտութեան : Ասոնք շինող մարդեր են, վասնզի ով որ իր շուրջը արժէքներ չի նշմարեր, եւ արժէքներու կարեւորութիւն չի տար, դժուար թէ կարենայ արժէք մը ըլլալ :

Ասոր հակառակ մարդեր կան որոնց ամբողջ գործը բանդել է : Անոնք յոռետես, հիւանդ, ամբարհաւած եւ մանկամիտ հոգիներ են : Վայ այն երկրին կամ հաստատութեան, ուր այս քանդիչ քննադատութիւնն է բաժինը մարդոց ականջներուն եւ լեզուին : Վայ այն ժողովուրդին, որուն կը պակսին հեզ, գիտակից եւ շինարար ոգիով գործաւորներ :

Եթէ գործի մը մեծութիւնը եւ ազնուութիւնը կը չափուի այդ գործին համար կերարկուելիք եւ պահանջելիք ուժերովը, քանդողը ատելութիւն, կիրք եւ նախանձ ունի միայն, մինչ անոր հակառակ շինողը համակրանք, միտք, համբերութիւն երազ ու յոյս կը տածէ իր մէջ :

Քրիստոնէութիւնը շինելու եւ կատարելագործելու մեթոտին եւ սկզբունքին կը հաւատայ, անոր համար յառաջդիմութեան կրօնն է ան, կատարելութեան իր յարացոյցը մարդը Աստուծոյ հաւասարեցնելու չափ նախատեսութիւններու կը ձգտի :

Շղթայակիր սուրբ մըն է եւ հերոս մը նոյն ատեն : Սուրբերը «անաշխարհային» են, աւելի բացորոշ բառերով, օտարականներ եւ պանդուխտներ այս կեանքին համար, այս կեանքի արտաքին երեսին, դրսերելոյթին համար : Շղթայակիր իր օրերու տըրտմութեան, նկարագիրներու խաթարման եւ ապիրատութեան չէր կրնար պատկանիլ անտարակոյս, մաս չունէր անոնց հետ, զատուած կը մնար այն բոլորէն որ իր դարու

մարդոց կը մնար, իբրեւ վիճակ եւ արտայայտութիւն մարդուն յոռի միտումներուն։ Որպէսզի իր հոգիին կարենար մաքրագործել տիղմը՝ ժամանակէն ու մարդերէն գոյացած, անհրաժեշտ էր որ ինքը առաքելի եւ անբիծ ըլլար։

Միւս կողմէն Շղթայակիրը որքան սուրբ, նոյնքան եւ աւելի, հերոս մըն է, եթէ ինչպէս յիշեցինք, նկատի ունենանք դժպիհի ժամանակն ու պայմանները, որոնք իր դարուն էին, ուր մարդկային անպարագիծ լրբութիւնը երկինքին դէմ այնքան տրտմօրէն իր գմբէթն էր յօրինել։ Եթէ ան պահ մը վարանքով կը մօտենար այս դժուարատար գործին, այդ վարանքը սակայն քաջութեան պակասէն չէ որ կուգար, այլ իր գործին ամբողջական գիտակցութենէն։ Ամէն ճշմարիտ հերոսի շրթներուն «Անցո գրաժակս գայս հինէն» խօսքը կայ։ Միայն ծանաղամիտներ եւ յաճախ գործին տարողութիւնը կշռել չգիտցողներ, մանուկի մը խանդավառութեամբ յանձնառու կ'ըլլան իրենց ուժերէն վեր գործերու ստանձնումին։ Մեր Եկեղեցւոյ բոլոր երանելի հայրապետները Մեծն Ներսէսէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերու իր անուանակից Վարժապետեան, այդ վարանքն են ունեցեր։ Սակայն իրենց այլը պարտականութեան մաճին դնելէ վերջ, այլեւս ետ չեն դարձած։ Տարբեր էր կրնար ըլլալ պարագան Շղթայակրին, անիկա իր յանձնառութենէն վերջ իր հոգիին բոլոր թելերովը կ'առնջէր ինքզինքը երուսաղէմի Աթոռի գործին, անոր բարեկարգութեան եւ շինութեան։

Սակայն արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել թէ առանց Կոլոտ պատրիարքի հեռատես, կորովի եւ նուիրեալ ջանքերուն, դիւրին պիտի չըլլար այդ գործը։ Անոնք, ինչպէս այլոք, հոս եւս Ս. Աթոռոյ նուիրական աշխատանքին մէջ զիրար կը լրացնէին ու կը գերազանցէին։

Առանց այս անգուգական զոյգին արժէքներու զուգակշիռը ընել փորձելու, պէտք է ըսել թէ Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքը միտք մըն էր աւելի, իսկ Շղթայակիրը խիղճ մը։ Մէկին մէջ ժամանակի բարեկարգութեան իտէալը կայ, միւսին մէջ խղճմտանքը։ Մին խօսքի, կորովի եւ կամքի աղբւրակն է, մեր նուիրական դարերու երակներէն աւագանուած, միւսին մէջ քրիստոնեայ հոգիի տրամն է որ կը բեմադրուի, զոհաբերութիւններով շողափայլ։

Կոլոտ պատրիարքը իմաստուն մըն է, Շղթայակիր սուրբ մը։ Առաջինը իրերը կը տեսնէ այնպէս ինչպէս որ են, երկրորդը ինչպէս որ պէտք է ըլլային։ Առաջինը կը ծրագրէ ու կ'անցնի անոնց գործադրութեան, երկրորդը այդ հաստատումին մէջ կը զեղու զինք ոգեւորող համոզումին քերմութիւնը։

Բաւական չէ իրաւունք ունենալ, պէտք է նաեւ համոզկեր ապացոյցներ տալ, եւ յառաջադրուած դատին պատկանիլ մարմնով ու հոգիով։ Անձին զոհը, ընկերութեան վրայ կրօնական կամ բարոյական ազդեցութիւն մը ի գործ դնելու համար, առաջին պայմանն է։

Եւ այս ճշմարտութիւնը միայն ԺԸ. դարուն համար չէ. անիկա բոլոր ժամանակներուն կը պատկանի։ Կրօնական հաստատութիւններ արդարեւ միշտ պէտք ունին բարեկարգութեան, մարդկային ընկերութիւնը, ինչպէս բոլոր կենդանի գործարանաւորութիւնները, շարունակ պէտք ունին սնանելու վերանորոգուած հոգեկան սնունդով մը։ Կրօնական նիւթապաշտութիւնը, ծածկոյթին տակ դիմակաւորուած անբարոյականութիւնը, առանձնաշնորհալիներու եսասիրութիւնը, ամէն ժամանակի մէջ կ'երեւին եւ կան, եւ խղճի եւ անշահամէտ հաւատքի մարդոց պարտականութիւնն է անդադար պայքարիլ այս շեղումներու եւ ապականութեանց դէմ։

Ասոր համար չի բաւեր գիտնալ չարիքը, այլ եւ պէտք է զոհուիլ գիտնալ անոր համար, շղթայել ինքզինքը, յետոյ զանոնք շղթայել կարենալու համար։ Անոր համար Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքին քով անհրաժեշտութիւն մըն էր Շղթայակիրը, եւ փոխադարձաբար։ Անոնք երկուքը երջանիկ միացումով մը զիրար կը լրացնէին զոյգ աթոռներու բարեկարգութեանը մէջ։ Մին չարիքը շղթայի զարնելու կարողութիւնը ունէր, միւսը անոր համար շղթայուելու բարեյօժարութիւնը։

Ա. ԴԱՄԱՆԴ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Երուսաղէմի մէջ Հայոց վանքը, իր դարաւոր իրաւունքով, շուրջ երկու հարիւր տարի առաջ, ինչպէս ըսինք, տրտում արարքներու եւ գայթակղութեան դատը էր եղած: Ամէն կողմէն շեշտուած անվստահութիւնը խնթալի գեղծումներու հանդէպ՝ լքում առաջ բերած էին ամենուրեք: Երկիւղածութիւն թելադրող ամէն սրբութիւն, բարեպաշտութիւն արծարծող ամէն յիշատակ, քրիստոնէութիւն ներշնչող ամէն աւանդութիւն եւ իրականութիւն՝ սրբուած ու ջնջուած էին: Եւ Երուսաղէմ, որուն ուխտաւորը ըլլալ գերագոյն պարծանքն էր հայ քրիստոնէին, սրբապղծուած, մրգապահներու տաղաւարի մը պէս քայքայուած էր:

Անկումն ու կործանումը այնքան խորունկ, այնքան ողբերգական էին՝ որ ամէն մարդու գործը չէր այս տրտմութեան դէմ խիզախել: Աղամանդի պէս ամուր նկարագիր պէտք էր, կարենալ այդ դժուարութիւնները յաղթահարելու: Շղթայակիր յանձն առաւ մտնելու այդ քառսին մէջ, եւ տարիներու անձնուէր յոգնութիւններով՝ նախանձելի ըրաւ կրօնական ջերմեռանդութեան այդ խառնարանը: Շղթայակիրը իր շղթայով բոլոր սիրտերը կապեց Երուսաղէմին, եւ բոլորը հիացումով դիտեցին նկարագրի այդ մարդը, իսկ յաջորդ դարերը երախտագիտութեամբ կեցան իր յիշատակին առջեւ:

Ահա դէմք մը՝ որ գեղծումները, հակակրութիւնները կոխկռտելով դիմած էր իր շինարար նպատակին:

Ահա դէմք մը՝ որուն բովանդակ գործունէութիւնը անկեղծ եւ անկաշառ նուիրում մը եղաւ բարեկարգելու ու բարեգարդելու Երուսաղէմի ազգային Պատրիարքութիւնն ու Աթոռը: Մեծ միտք մը ըլլալէ աւելի, մեծ սիրտ մը, քաղցր ու հեզ նկարագիր մը եղաւ, այն մաքուր ու զրաւիչ տիպարը, զոր որակելու համար կարելի է գործածել միակ ու համապարփակ որակում մը՝ սուրբ բառը:

Անցած պէտք է ըլլայ բոլոր խոնարհ ու ստուերախիտ արահետներէն, ուրկէ անցնիլ պարտադրեցին իրեն՝ հարկն ու խիղճը: Սրտի եւ կամբի իր այդ անփոխանակելի առաւելութիւններու շնորհիւ անհկա պիտի կրնար փրկել Երուսաղէմի Աթոռը, արժանանալով ազգին եւ այս Աթոռի ջերմ երախտագիտութեան:

ԻՐ ՅԻՇՍՏԱԿԸ

Երկու հարիւր տարի անցեր է այն օրերէն ի վեր, երբ Շղթայակիրը սիրով, ոսկիով, օրհնութեամբ ու փառքով կը լեցնէր այս աղքատացած Աթոռը, սակայն որքան անցած են տարիներ, այնքան աւելի քաղցրացած է իր յիշատակը, ու մեծցած հմայքը իր յաջորդներու սրտին ու մտքին մէջ:

Ճարդ ստգտանքը չէ մօտեցած իր անունին, եւ ազգային պատմութեան նկարասրահին մէջ, եւ սերունդներու երախտագիտութեան առջեւ իր պատկերը մնացած է միշտ պայծառ ու գեղեցիկ, խունկով ու լոյսով փառաւորուած:

Կոլոտ եւ Շղթայակիր մարդեր եղան որոնք նման Սահակ - Մեսրոպ հրաշագործ գոյգին, միասին տքնեցան ու երազեցին եւ համատարած աւերին ու ողբերգութեան մէջ ստեղծեցին գեղեցիկ գործեր՝ արժանի դարերու երախտագիտութեան:

Պատմութիւնը խորհրդանշաններ ունի: Ամէն սերունդ ժառանգութիւն մը կը թողու իր յաջորդ սերունդին, ներշնչման աղբիւր մը: Ամերիկեան ժողովուրդը որ կարծուածէն շատ աւելի ազատասէր է, ունի իր ազատութեան զանգակը, Ֆիլատէլֆիոյ քաղաքապետարանի մեծ աշտարակէն կախուած: Գերմանները՝ Վալհալայի գերմարդերու գաղափարէն կը ներշնչուին: Անգլիացիք Թրաֆալկարի Սբուէրը ունին: Երուսաղէմի հայ եկեղեցականը ունի Շղթայակրի գործն ու շղթան, իրբեւ իր կեանքին, իր գործին եւ իր նուիրումներուն գերագոյն խորհրդանիշ, ու փառք:

Ե. Վ. Տ.